

El poblament ibèric del Castellvell (Olius, Solsonès): reexcavació noranta-tres anys després

RAMON CARDONA
DAVID ASENSIO
JORDI MORER
JOSEP POU VALLÈS

1. Joan Serra i Vilaró agafa el pic i la pala

El gener de 1919 Joan Serra i Vilaró signa la memòria dels treballs realitzats a les excavacions del poblament ibèric del Castellvell (Olius, Solsonès). Aquest treball es publicà l'any següent a Madrid de la mà de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. En aquesta època ja no és bona la relació del sacerdot cardoní amb Bosch Gimpera i la Universitat de Barcelona. Les crítiques que rebia sobre les seves teories del megalitisme, amb la diferenciació entre un megalitisme propi de l'Edat dels Metalls i un megalitisme neolític a partir de les dades empíriques, el va fer desdir de publicar la seva obra cabdal *Civilització megalítica a Catalunya* a l'Institut d'Estudis Catalans per publicar-la anys després al Museu de Solsona, i també *El vas campaniforme i les coves sepulcralis eneolítiques*. Aquest eclesiàstic i arqueòleg, anomenat despectivament per Bosch Gimpera *murri clerigus solsonensis*, va ser nomenat pel bisbe Lluís Amigó el 1905, només amb vint-i-sis anys, conservador del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, creat el 1896 pel Bisbe Dr. Ramon Riu i Cabanes sota el nom de *Musaeum Archaeologicum Dioecesanum de Solsona*. L'impuls de Serra Vilaró va consistir en crear la secció de prehistòria del Museu amb milers d'objectes que ell mateix excava arreu del bisbat entre 1915 i 1925. El 1925 és cridat a Tarragona pel cardenal Vidal i Barraquer. Aquest li encarrega les excavacions de la necròpoli paleocristiana i del fòrum romà. Després de la guerra, que passà refugiat a Itàlia i França, va ser nomenat canonge i es dedicà a fer investigacions en documentació medieval. Va morir l'any 1969 i va ser enterrat, per voluntat seva, a la mateixa necròpoli paleocristiana que havia excavat entre 1926 i 1933.

Va ser tan intensa la seva tasca durant els anys que va estar a Solsona que el museu queda petit i s'ha de traslladar als sobreclaustrats de la catedral. Serra i Vilaró col·labora amb l'Institut d'Estudis Catalans i es relaciona amb personalitats com Pere Bosch Gimpera, Josep de C. Serra Ràfols i Lluís Pericot (Castany i Cura, 1994, 33). El bisbe Dr. Vidal i Barraquer estimulà el seu treball i va permetre-li dedicació plena. És un decenni d'or per a l'arqueologia del Solsonès i la regió central de Catalunya, perquè excava i publica fins a cent trenta megàlits, una vintena de coves prehistòriques sepulcral i els principals poblats protohistòrics de la comarca. L'impuls generalitzat que va patir l'arqueologia catalana en aquell moment en el context del noucentisme i la recuperació del passat van estimular també Serra i Vilaró. La seva vàlua ha quedat demostrada en la revisió de la seva obra, cabdal segons Lluís Pericot i el Dr. Almagro en els estudis de prehistòria catalans i europeus (Castany, Cura, 1994,35). La Catalunya central passa de ser un lloc amb poques referències de jaciments i quasi ignorada a figurar, a partir d'aquell moment, en tots els mapes de l'arqueologia peninsular (Calderer et al. 1994-20-23)

Quan Serra i Vilaró agafa la piqueta el 1918 i puja al Castellvell, inicia una nova etapa en la seva investigació: l'excavació de poblats protohistòrics. L'activitat que emprèn ara és totalment diferent a la que havia fet fins aquell moment. Abandona una mica l'arqueologia de la mort, vista en dòlmens, sepulcres i megàlits, i encara l'excavació d'hàbitats, amb la complicació que suposa això: més temps, més diners i nous criteris metodològics (Castany, Cura, 1994, 36). Quan Serra i Vilaró enfila els 130 metres dels dos tossals que s'alcen a ponent de Solsona, l'un amb el Castellvell, i l'altre només amb l'esperança de trobar

De camí cap al Castellvell

“ruinas de otros pueblos que las precedieron, como lo atestiguan los tiestos ibéricos y romanos que en sus pendientes se hallan” (Serra i Vilaró 1920, 2), ja porta a la butxaca els diners de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades de Madrid, i l'obligació de publicar a curt termini els resultats de la recerca. En aquesta època, Serra i Vilaró s'havia assegurat, doncs, el finançament de Madrid a través de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, fet que es considera excepcional a la Catalunya del primer quart de segle (Riu-Barrera 1994, 127). Aquesta autonomia financera, però, no el desmarca de la feina conjunta que l'arqueologia noucentista va fer a Catalunya durant aquells anys.

Quan Serra i Vilaró arriba a la plataforma envoltada de cingles tallats en vertical per quasi totes les seves cares menys la nord, de 143 metres de llargària i entre 30 i 46 d'amplària a ponent de l'actual Castellvell, ja anota la presència de restes d'una església romànica del segle XII i d'una torre medieval dels segles X–XI en un promontori al vèrtex oriental d'aquest altiplà, i es proposa fer una excavació en extensió a fi de captar la veritable naturalesa i evolució del jaciment. Aquest criteri metodològic usat a l'època era encertat encara que més costós pel volum de terra que s'havia de moure. Al final dels treballs presentarà a la seva memòria una estratigrafia de tres períodes d'ocupació del jaciment, indicant la seva complexitat, una fase antiga amb ceràmiques només a mà, una fase ibèrica plena i una fase final amb elements de romanització. En la seva actuació al Castellvell es constata que és un home observador i com sovint les seves apreciacions superen les pautes habituals dels seus coetanis (Cura, 2002, 7). Serra i Vilaró estableix una fase antiga que les revisions dels seus treballs reconeixen, una fase preibèrica a la qual el nostre investigador associa una cisterna amb accés de dotze graons. En la revisió que fem a partir de les actuals excavacions tornarem a parlar d'aquesta cisterna i de la seva cronologia. Hom ha reconegut que les seves memòries recullen gran quantitat de detalls i observacions que encara avui obliguen a la seva relectura en qualsevol dels treballs arqueològics del Solsonès i la Catalunya central. El seu granet de sorra en la protohistòria passa també per haver revelat alguns dels jaciments més importants de la zona interior de Catalunya, jaciments que mostren l'organització complexa de les societats indígenes en

Serra i Vilaró amb Sanpere i Miquel i una altra persona dalt del Castellvell (Arxiu Museu Diocesà i Comarcal)

societats, probablement sota l'influx dels pobles mediterranis. Se li ha recriminat, en canvi, que volgués relacionar les dades arqueològiques amb les fonts clàssiques al pur estil de la historiografia del segle XIX. És per això que en el seu ascens al Castellvell va rellegir les fonts clàssiques, va rellegir Tit Livi i la seva obra *Historia ab urbe condita* i va relacionar el poblat del Castellvell amb la campanya de pacificació del país de Marc Porci Cató el 194 aC.

La ment inquieta de Serra i Vilaró va encara més enllà i identifica els habitants del Castellvell amb el poble lacetà, seguint el relat del naturalista romà Gai Plini Segon, que situa els lacetans entre els Ceretans i els Ausetans. Per demostrar això cita el topònim medieval Mons Lacetanus del segle XI, fet que identifica, segons ell, el Solsonès com a centre d'aquest poble iber. La planta que va deixar publicada Serra i Vilaró confirma la importància de les restes del Castellvell i el porta a dir que és un jaciment que es fortifica de forma important després del pas d'Hanníbal el 218 aC i torna a citar Tit Livi, que ens informa del pas del cabdill cartaginès i el control que va exercir sobre Bargusis, Ausetans i Lacetans, prop dels Pirineus. A partir d'aquestes fonts antigues, Serra i Vilaró identifica els Bargusis amb els habitants de l'actual població de Bergús, prop de Cardona. Per justificar

aquesta associació cita documentació de l'Arxiu de Cardona on la insignificant població de Bergús surt citada com a *Bargusio*. És en aquest sentit que Serra i Vilaró va ser atrevit en algunes afirmacions i les seves apreciacions, habitualment ponderades, es barregen de vegades amb arguments més especulatius. Hem de dir que qualsevol teoria o hipòtesi que presentava era argumentada amb cites de fonts i altres autors.

Després d'excavar el poblat ibèric del Castellvell encara excavaria el poblat ibèric d'Anseresa, el 1921, i el de Sant Miquel de Sorba, el 1922. En acabat fa una lleugera pausa i reprèn el treball arqueològic amb la publicació, el 1924 i 1925, dels resultats del primer taller de ceràmica sigil·lada conegut a la península ibèrica, el taller d'Abella. Posteriorment excava la finca de cal Sotaterra, a Solsona, on troba evidències d'un nou taller de sigil·lada i les restes d'una vil·la i unes termes romanes (1924).

Sigui com sigui, el treball de Serra i Vilaró el tenim aquí, publicat en nombrosos articles i obres. Avui dia el podem rellegir i fer una crítica dels encerts i desencerts d'aquest investigador. En altres casos, com el del seu deixeble Mn. Antoni Llorens, no podem dir el mateix. Antoni Llorens en els anys 70 procedirà a excavar un dels jaciments ja referenciats per Serra i Vilaró, Tornabous (l'Urgell), però ens consta que

molt abans ja havia anat fent campanyes d'excavació arqueològica al Castellvell de les quals no n'ha quedat rastre ni publicació. Els diferents intents que s'han fet des d'aquesta secció d'arqueologia per estudiar el seu arxiu, custodiat actualment per la seva família, ha estat en va. Avui dia no sabem encara quin va ser l'abast de les actuacions d'Antoni Llorens al Castellvell, on va excavar exactament i quins materials va trobar.

2. Revisions posteriors

Quan J. Serra i Vilaró se'n va a Tarragona el Solsonès queda immers en un buit arqueològic d'uns quants decennis. No serà fins a la dècada dels setanta del segle XX que no es reprendrà la recerca a la zona, especialment a partir de compilacions o revisions de generats a partir de l'obra de Serra i Vilaró, molts dels quals inclouen també el món romà. A partir d'intervencions parcials i discontinües, en alguns casos, s'ha anat generant una bibliografia a partir d'aquests anys (Tarradell, 1978a; 1978b, 245-250), (Gurt et al. 1987, 39-44; 1993a, 217; 1993b, 218) (Principal, Rigau, 1993, 95-108).

En aquest sentit destaquen els treballs de Miquel Cura, qui revisa també les antigues excavacions i sobretot els materials del Museu de Solsona. Pel que fa a les noves intervencions arqueològiques d'aquest moment Miquel Cura farà excavacions puntuals de període ibèric al Berguedà i al Bages però no al Solsonès (Cura, Ferran 1969; 1977) (Cura, Sanmartí, 1981). Cura serà dels primers a desenvolupar, després de cinquanta anys (Asensio et al. 2001, 185) qüestions generals d'iberització a la comarca. Als anys vuitanta pren el relleu dels estudis de món ibèric a la Catalunya central Eduard Sánchez, amb les excavacions de Can Bonells i el Cogulló (Sánchez 1987; 1986-1989; 1991). Tot i la importància de les noves dades aportades per a l'estudi de la Catalunya Central, els jaciments on s'actua pertanyen a les comarques del Berguedà i del Bages, mentre que el Solsonès resta a l'espera de nous resultats que completin les antigues excavacions de Mn. Serra i Vilaró. En la revisió de Miquel Cura (Cura 1976) dels materials del nivell inferior del Castellvell, caracteritzat per l'abundància de les ceràmiques obrades a mà associades a uns pocs fragments ceràmics tornejats, que Serra i Vilaró no classifica com a ceràmica ibèrica, en Miquel Cura defensa que es tracta de les primeres ceràmiques a torn importades del món fenicio-púnic del sud de

la Península del segle VII-VI aC. Cal preguntar-se quines conseqüències hagués hagut de suportar l'heterodòxia de Mn. Serra i Vilaró si en aquells anys els hagués reconeguts com a tals, car l'ambient científic prioritzava la influència hel·lènica en exclusiva com a font d'aculturació del món ibèric (Castany, Cura 1994, 32-41). Aquesta primera fase del Castellvell tan interessant es detecta en diversos recintes situats en els extrems de l'àrea excavada per Serra i Vilaró. D'entre la ceràmica a torn destaca també una gerreta pintada amb bandes horitzontals, que ha estat considerada una peça pertanyent a les produccions gregues d'occident dites "pseudojòniques" (Cura 1977, 339).

La investigació sobre món romà coneix una nova empena a partir dels treballs de JM Gurt i el seu equip, amb la revisió dels tallers d'Abella excavats per Serra i Vilaró i l'excavació de la vil·la romana de la rectoria de Navès. Aquest equip d'investigadors inicien també els estudis arqueomètrics del taller d'Abella, encara que no prossegueixen la investigació del món romà a la comarca en altres jaciments. També adquireix una línia autònoma la revisió del món prehistòric a la comarca de la mà de l'equip de Josep Castany qui des dels anys vuitanta revisa els enterraments prehistòrics excavats per Serra i Vilaró i n'excava de nous. El seu intens treball culmina amb la presentació de la seva tesi doctoral l'any 2009, sobre els megàlits neolítics del Solsonià. (Castany, 2009).

Pel que fa al món estrictament protohistòric que aquí ens interessa, podem citar alguna aportació aïllada més que ressalta la fase romana republicana del Castellvell a partir de les troballes de Serra i Vilaró (Gurt, Miret, Xandri, 1987). Segons aquest estudi, els murs del jaciment no presenten la característica argamassa romana, la presència de tessel·les de marbre, de paviments i *opus signinum* semblen avalar la perduració del jaciment fins ben entrat el segle I aC.

A partir de 1996 la Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Lacetans comença a revisar i a excavar diferents jaciments ibèrics de la comarca, en el marc d'un projecte de recerca programada sobre les 'estratègies d'ocupació del territori i la seva evolució a la comarca del Solsonès des de l'antiguitat fins a l'època medieval. En una fase ja força avançada d'aquest projecte, a partir de l'any 2007, es comença a reexcavar el Castellvell. La revisió prèvia de la bibliografia i d'alguns materials del museu permet constatar que la majoria de ceràmiques a torn de la

fase antiga del jaciment certament remetent formalment al món fenici-occidental, però no semblen ser les característiques peces fabricades a la zona de Màlaga, d'on provenen la major part de recipients importats localitzats en gran nombre en jaciments catalans de la primera edat del ferro. Així, els exemplars de tenalles tipus *pithoi* presenten unes pastes amb desgredant abundant i factura grollera, d'aparença meridional, que recorden molt de prop les fàcies de transició definida al Barranc dels Gàfols, en el curs inferior de l'Ebre (Asensio *et al.* 2000). Finalment, les pastes d'alguns exemplars són dures i depurades, amb decoracions i formes pròpies del període ibèric antic, com ara és el cas de les urnes d'orelletes. Tot plegat ens porta a proposar una datació provisional de mitjan segle VI aC per a aquesta fase inicial del Castellvell. Aquesta feina de revisió es pot contrastar ara amb els materials recuperats de sis campanyes d'excavació, tal com podreu llegir als apartats finals d'aquest article.

Per acabar, cal esmentar l'aparició d'estudis puntuals sobre algunes categories de materials provinents d'altres jaciments protohistòrics de la comarca. D'aquests cal esmentar el treball d'Enric Sanmartí sobre les ceràmiques de vernís negre del jaciment de Sant Miquel de Sorba (Sanmartí Grego 1976, 125-127) o un estudi sobre l'instrumental de ferro agrícola també de Sant Miquel de Sorba (Sanahuja 1972, 61-110).

3. Tots els camins porten al Castellvell? Objectius de la recerca

La Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Lacetans inicia el 1996 la seva activitat arqueològica al Solsonès. L'objectiu general de la recerca és establir els models d'ocupació i explotació del territori en època ibèrica i romana a l'àrea del Solsonès o, des del punt de vista geogràfic, l'àrea definida al voltant del curs alt del riu Llobregat i del curs del riu Cardener. Els treballs durant tots aquests anys s'han centrat en localitzar, definir i documentar arqueològicament els diferents tipus d'assentament que caracteritzen el poblament antic de la comarca. D'aquesta manera és possible plantejar hipòtesis fonamentades sobre aspectes bàsics com ara l'estructura social, econòmica i política dels seus habitants en època ibèrica i romana. Al llarg d'una colla d'anys la recerca arqueològica del CEL s'ha centrat en excavar un seguit de jaciments

ibèrics a diferents llocs de la comarca, alguns no treballats anteriorment i d'altres ja excavats d'antic per J. Serra i Vilaró.

Paral·lelament també es feia necessària la revisió de materials provinents d'excavacions antigues, sobretot els fons del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona relacionats amb les excavacions de Mossèn Serra Vilaró. La prospecció sistemàtica del territori també havia d'ajudar a establir patrons d'assentament del poblament antic a la comarca: nuclis d'hàbitat concentrat (de segon ordre i de primer ordre), nuclis d'activitat econòmica especialitzada (rurals, artesanals, etc) i nuclis rurals.

El treball de la secció durant aquests anys ha portat a excavar alguns nuclis d'activitat especialitzada: el Camp dels Moros de la Codina (Pinell, Solsonès), Sant Esteve (Olius, Solsonès), Sant Miquel (Sorba, Montmajor). Les característiques del jaciment de Sant Esteve, un nucli fortificat d'emmagatzematge de cereal del segle III aC, ha fet avançar la investigació cap a la reexcavació del poblat ibèric del Castellvell a la recerca d'un nucli vertebrador del territori. La hipòtesi de treball és la de la capitalitat d'aquest assentament durant l'antiguitat. De fet els jaciments especialitzats, tant el metal·lúrgic de Pinell com l'agrícola d'Olius, evidencien una estructuració complexa del territori. La gran quantitat de cereal que s'emmagatzemava a Olius només sembla possible si es considera l'existència, en època ibèrica plena, d'un nucli de poder capaç d'organitzar les immenses planes cerealístiques d'Olius i Solsona i comercialitzar aquest gra a través de la via natural de la vall del Cardener-Segre (Asensio *et al.* 2001, 183-201). És en aquest sentit que tots els camins semblaven portar al Castellvell, entenent que aquest hauria de ser el nucli de primer ordre de la comarca. La planta publicada per en Serra i Vilaró, reproduïda durant tots aquests anys com a planta del nucli d'època ibèrica, així mateix sembla avalar-ho.

En aquest article presentarem els resultats dels primers sis anys d'excavació (2007-2012). La informació que es té del jaciment ja permet avançar si ens trobem o no davant d'un dels nuclis principals del Solsonès en època ibèrica. Aquesta informació l'anirem desgranant al llarg d'aquest article.

En darrer terme, la investigació de la Secció d'Arqueologia del CEL ha portat també a reiniciar la reexcavació del poblat de Sant Miquel de Sorba,

en aquest cas des de l'any 2010. L'experiència de revisar excavacions antigues com la del Castellvell ha aconsellat la revisió també del jaciment de Sorba. En aquest cas la revisió servirà per confirmar o no el tipus d'assentament, que a priori es classifica com d'activitats especialitzades, atès el gran nombre de sitges excavades per Serra i Vilaró i també recentment per l'actual equip d'excavacions.

4. Situació

El jaciment del Castellvell pertany al municipi d'Olius, municipi que envolta parcialment el terme de Solsona. És per això que aquest complex i sobretot les restes del castell medieval dels Torroja i dels Cardona és emblemàtic per a ambdós municipis. La ubicació del lloc fa que serveixi de mirador privilegiat de la comarca, des d'on s'aprecia perfectament la part meridional i plana del Solsonès, on sempre s'han concentrat les planes cerealístiques i la part nord muntanyenca de prepirineu. Per anar al Castellvell cal agafar des de Solsona la carretera C-149 en direcció a la població de Sant Climent i Sanaüja. Passat el km 2 hi ha un desviament a mà dreta perfectament indicat. Cal agafar aquesta pista forestal asfaltada i al cap d'un quilòmetre es voreja tota la falda sud del turó on s'emplaça el jaciment fins arribar a l'aparcament, al peu de la muralla occidental del castell medieval del Castellvell. El complex del Castellvell està format per dos turons separats per un petit coll. En el turó més oriental, que s'alça a 838'7 m sobre el nivell del mar, es troben avui dia les restes de l'antic castell, el seu cementiri i l'església. En el turó més occidental, que s'alça a 842'5 metres, es troba el poblat ibèric del Castellvell.

A penes queden restes del que fou castell-fortalesa. Tres de les quatre torres rodones que tenien tancat el recinte emmurallat romanen d'empeus, bastant malmeses per haver estat dinamitades el 1872 pels carlins. Un cos central d'estil gòtic fou restaurat i ampliat passant a ser el Santuari de la Mare de Déu del Remei. Al costat del castell, hi ha les ruïnes de l'església romànica de Sant Miquel (s. XII).

El poblat ibèric queda avui dia sepultat sota el camp de conreu de secà que s'aprecia a l'esquerra del Castellvell, en el turó occidental d'aquesta serra. A la falda del turó que s'orienta cap a migdia, apareixen noves restes inèdites al peu de la carretera d'accés. L'acotació del jaciment és d'uns 5.500 m² de super-

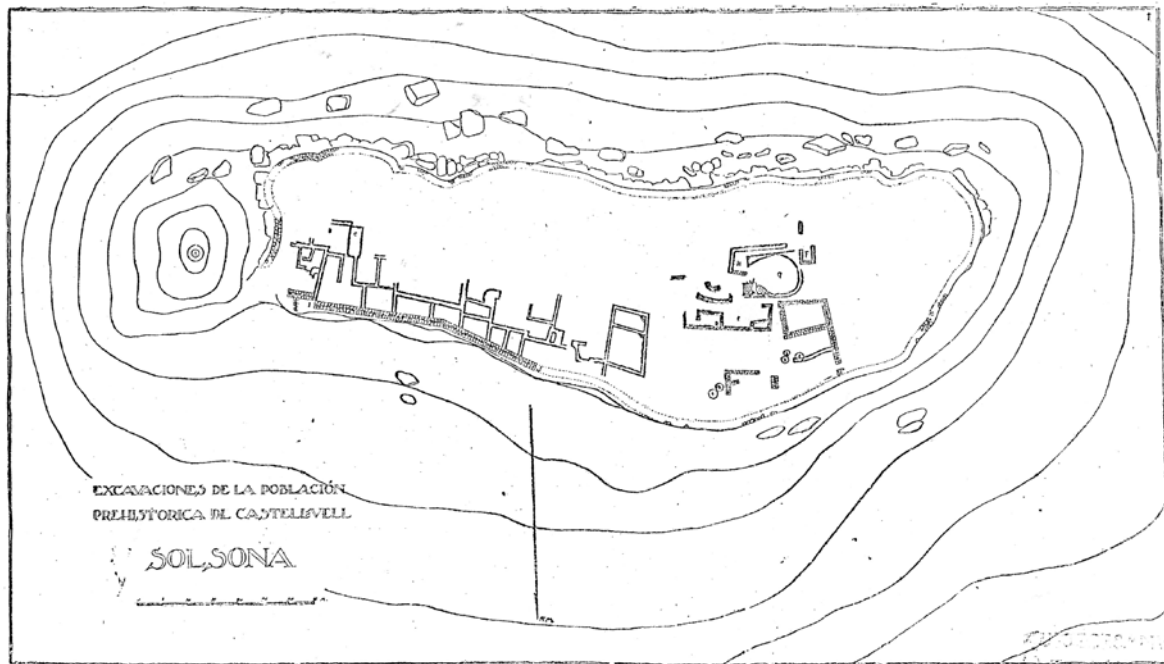
fície (Serra Vilaró 1920). Recents prospeccions ens han permès constatar l'extensió del jaciment ibèric pel vessant sud del turó (restes visibles de murs i materials ceràmics), fet que li permetria assolir al voltant dels 8.000 m². Aquestes dimensions són considerables si tenim en compte que es tracta d'un poblat ibèric a l'interior, i si el comparem amb el mateix jaciment del Molí de l'Espígol de Tornabous, amb certesa un dels assentaments ilergets de més grans dimensions i que no supera una hectàrea de superfície.

5. Resultats de l'excavació

Problemàtica de l'excavació antiga

Va ser curiós i divertit començar l'excavació amb un plànol, el plànol que publica Serra i Vilaró a la memòria de 1920. Es decideix actuar a la zona nord-oest del jaciment per dues raons. En primer lloc per trobar part de les restes exhumades per l'anterior excavador i per establir una comparació entre les restes trobades i publicades el 1920 i les localitzades actualment. En segon lloc perquè és a la zona nord del camp on s'acumulen les principals restes i perquè a l'extrem occidental de la plataforma Serra i Vilaró no hi ubica res. La incògnita està en saber si realment en el sector occidental no hi apareixen restes o bé si és aquesta una zona inexplorada, cosa que la memòria no especifica. En el sector que es decideix excavar és on hi ha els recintes D, E, F, G, H, segons l'antiga numeració establerta per en Serra Vilaró. Aquestes lletres corresponen a restes d'edificacions i al gran dipòsit o bassa de 3,10 m de fondària amb una escala de dotze graons. A més a més, en aquest sector l'antic excavador també hi localitza cinc sitges, que enumera de l' 1 al 5 en el plànol de la memòria.

La campanya de 2007 va permetre recuperar un camp que encara es conreava i on no hi havia cap resta arqueològica visible. L'aparició de restes inèdites a l'extrem occidental confirma que l'excavació antiga no va afectar la totalitat del turó. Pel que fa a les restes conegudes i publicades per Serra i Vilaró, s'identifiquen de nou algunes d'aquestes restes i es comencen a entendre algunes coses de l'antiga excavació. Per exemple que el dibuix de les restes (tot i la col·laboració a l'època dels arquitectes de Barcelona Isidre Puig Boada i Albert Carbó Pompidor) no és exacte i precís. Per això les noves restes, tot i que coincideixen amb el dibuix, no coincideixen ni amb

Planta de les excavacions realitzades al Castellvell per Serra i Vilaró el 1919

les dimensions ni amb les coordenades. A la vegada es va poder veure que no s'havia fet una excavació exhaustiva del terreny. Això ho demostra la troballa de noves restes en els espais en blanc que hi ha entre les restes dibuixades per Serra i Vilaró.

A banda dels recintes nous que no apareixen en el plànol s'aprecia també la complexitat de la zona on hi ha la cisterna, amb una identificació de fases superposades que a la memòria de 1920 ni tan sols s'insinua. També es va poder deduir de seguida que la campanya de 1920 va ser una campanya en extensió i que la major part d'estructures que es troben no van ser excavades, només destapades. De fet, la memòria fa una relació precisa de les zones on es va practicar un sondeig arqueològic. Al final de la campanya s'arriba a la conclusió que ens trobem davant un jaciment encara més complex del que es percep a la monografia de Serra Vilaró.

Nous i vells recintes

L'excavació de 2008 dona ja uns resultats més clars de les fases històriques que es troben al Castellvell. Es comencen a excavar dos recintes nous, A i B, per tal d'aconseguir una seqüència arqueològica clara. Aquests recintes apareixen vora un conjunt de sitges excavades el 1920 i unes estructures només delimitades i dibuixades i no excavades. Es defineix una altra zona lliure d'edificacions que anomenem carrer i que està afectada per un conjunt de sitges. A l'extrem oest

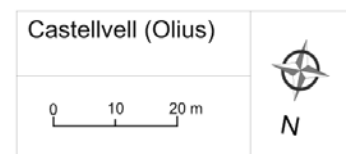
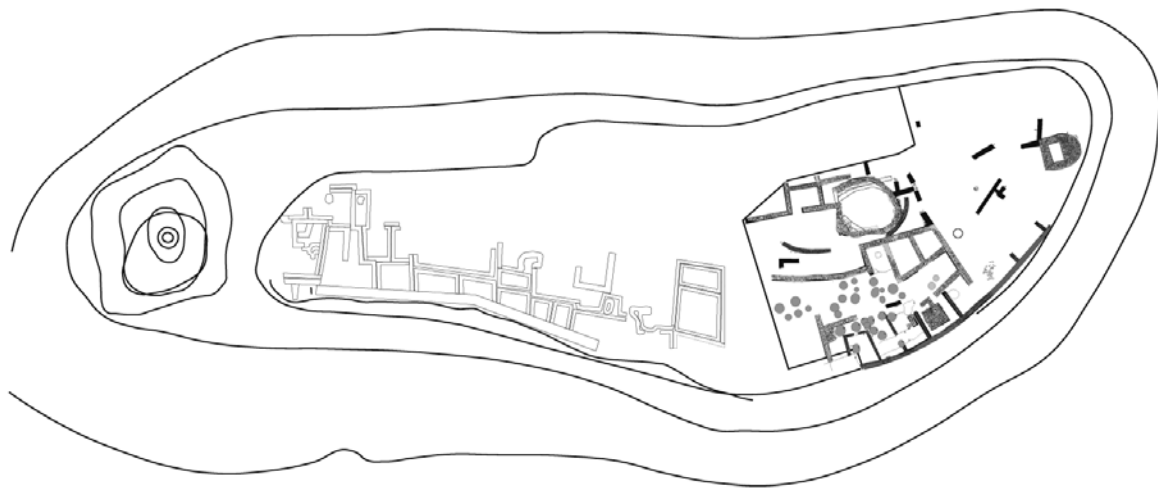
del turó es delimita i es comença a excavar una torre de planta rectangular inèdita.

Durant les posteriors campanyes, 2009, 2010, 2011 i 2012, se seguiran excavant aquests sectors: els recintes A i B, que després s'ampliaran cap a la zona oriental del jaciment, el sector de carrer amb un conjunt de sitges cada cop més gran. Igualment s'iniciarà l'excavació de la cisterna, de la qual sabem que Serra i Vilaró havia excavat parcialment el sector de les escales fins a la seva base, atès que a la memòria en publica la secció i els dotze graons que separen la superfície del fons de la cisterna. També s'excavaran alguns dels recintes que Serra i Vilaró dibuixa i no excava.

Fases històriques del Castellvell

Les sis campanyes de recerca arqueològica al Castellvell han permès documentar un mínim de sis fases, que contrasten amb la interpretació tripartida que en el seu dia va documentar J. Serra i Vilaró.

La fase més moderna (Castellvell VI) correspon a la torre rectangular de l'extrem occidental del camp. Es tracta de la fonamentació d'una edificació. La torre està construïda amb carreus ben tallats i relligats amb calç. La presència de ceràmica vidriada obliga a donar-li una cronologia posterior als segles XIII-XIV. La interpretació d'aquest element encara està en fase d'estudi. Hi ha la possibilitat que sigui un element militar de defensa i control, atès que està situat a

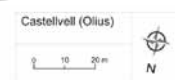
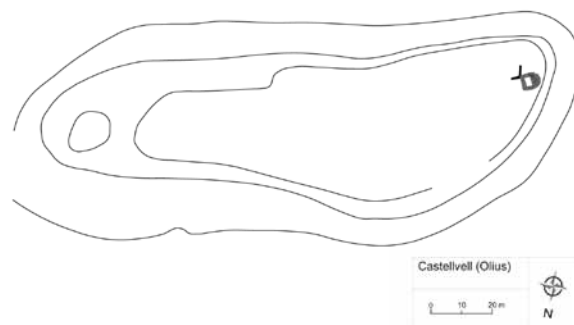
Planta general de les excavacions realitzades al Castellvell pel CEL entre 2007-2011.

l'extrem occidental del turó. A l'extrem oriental hi ha una torre ja documentada del segle XI. En el cas de la torre més moderna s'ha plantejat també la possibilitat que fos una torre de la xarxa de telègraf del segle XIX. Hi ha documentada una d'aquestes torres al Castellvell tot i que no se sap amb precisió on. Existeix la possibilitat que una de les torres del Castell dels Torroja i dels Cardona, el Castellvell actués també com a torre del telègraf. En aquest cas estaríem davant d'una torre amb una funció diferent.

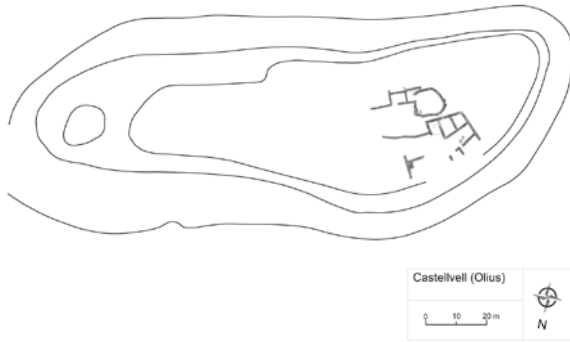
Una segona fase, igualment no identificada en les publicacions antigues, correspon a un poblament medieval al qual pertanyen la major part d'estructures exhumades per en Serra i Vilaró, sobretot les de la zona nord-occidental del turó (Castellvell V). Aquest complex medieval, que reconeixem d'importància, està format per diferents edificacions. Es delimita un gran edifici que coincideix amb les últimes estructures excavades per Serra i Vilaró a la zona oest. És un edifici d'uns 160 m² de solar dividit en un total de 5 recintes (Recintes A, B, D, E i F), articulats entorn un espai obert (Àmbit C). L'excavació d'aquestes estructures dóna una cronologia clarament medieval, segurament d'una fase entre els segles XI-XII. La identificació d'aquesta fase medieval canvia el panorama de les restes exhumades per Serra i Vilaró i obliga a revisar elements tan emblemàtics de la planta ibèrica com el de la cisterna central. L'anàlisi de

l'aparell de les seves pedres, la relació estratigràfica amb la resta d'elements del seu entorn i el material ceràmic recuperat, fan veure amb claredat el seu origen medieval. Dins d'aquesta fase medieval es detecten almenys dos moments diferenciats. Una fase més moderna que inclou les edificacions (Castellvell Vb) que contrasten amb l'aparell de les edificacions ibèriques de forma molt evident, i una fase anterior a la construcció de les cases medievals formada per un petit conjunt de sitges (Castellvell Va). En el procés d'excavació s'aprecia perfectament com l'hàbitat se sobreposa a les sitges que són més antigues.

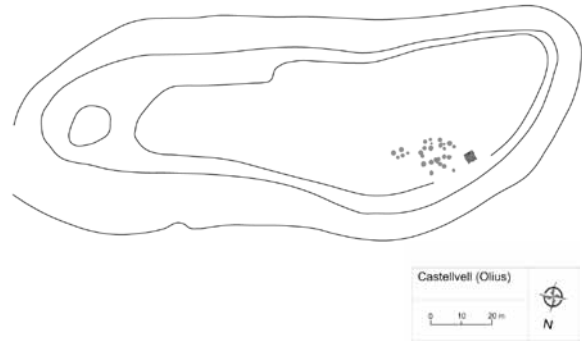
Cal insistir en el fet que la major part d'estructures documentades en aquest sector nord-occidental del turó són de cronologia medieval i durant més de noranta anys han constatat com a ibèriques. Quina pot ser la raó que va fer que Serra i Vilaró no les

Planta de la fase Castellvell VI, corresponent a una torre d'època moderna.

Planta de la fase Castellvell V, corresponent a un complex medieval.

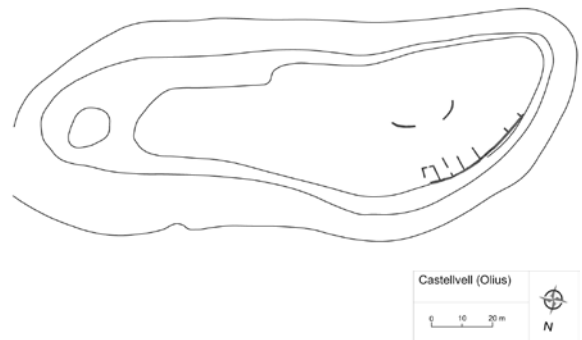

Planta de la fase Castellvell IV, corresponent a una fase ibèrica tardana o romana republicana, segles II-I aC.

identifiqués com a medievals? Quan Serra i Vilaró es disposa a iniciar la recerca al Castellvell, ja coneix la torre del segle X-XI del promontori oriental de l'altiplà, coneix també les restes d'una església romànica del segle XII amb advocació a Sant Miquel al peu del turó, sap que el Castellvell és parròquia des d'època medieval. Per què doncs no sap identificar aquesta fase? Segurament perquè en aquesta època l'arqueologia medieval no està gaire desenvolupada i no es reconeix bé la típica ceràmica medieval de color gris. Entre els materials que va recollir Joan Serra i Vilaró sempre hi havia ceràmica ibèrica i a través d'aquesta datava el jaciment. Una altra de les raons és que aquests edificis van ser destapats en superfície però en la seva majoria no van ser excavats.

Una tercera fase cal situar-la entre els segles II i I aC., d'època ibèrica tardana o romana republicana (Castellvell IV). Correspon a un important conjunt de sitges a la zona que s'anomena carrer perquè està lliure d'edificacions. Aquestes sitges apareixen també sota els nivells medievals de tot un sector rectangular que coincideix amb un recinte medieval que Serra i Vilaró dibuixa i no anomena amb cap lletra. A hores d'ara es porten documentades una trentena d'estructures d'emmagatzematge d'aquesta fase, associades a un enllosat de pedra de difícil interpretació. Aquest conjunt evidencia una activitat econòmica important molt concreta en aquest moment tarδοibèric, centrada en l'emmagatzematge d'excedents cerealístics. L'enllosat de pedra indica una pavimentació molt intencionada de cara a l'activitat que es realitzaria a la seva superfície. El conjunt de l'enllosat apareix cremat amb uns grans carbons pertanyents a una estructura de fusta de naturalesa encara no determinada. La continuació de l'excavació permetrà veure la segura continuació del sector de sitges cap a la banda oriental del turó.

La quarta fase correspon a la fase antiga, que subdividirem en tres períodes (Castellvell III, II i I). Primer de tot caldrà dir que la sorpresa sorgeix quan sota dels nivells medievals i tarδοibèrics, a l'extrem nord del turó, apareixen noves estructures. Aquestes estructures estan formades per un mur de tanca o muralla que segueix la forma ovalada de l'extrem del turó i que no correspon al mur dibuixat per Serra i Vilaró a la planta de 1920, que amb tota seguretat és un marge modern. D'aquest mur de tanca arranquen una sèrie de murs perpendiculars que delimiten de moment set recintes adossats l'un al costat de l'altre, confirmant-se un patró d'assentament típic de mur perimetral i cases que s'hi adossen. La zona nord del turó no està tan erosionada com la zona central i de migdia i ha permès conservar restes que no estan greument afectades per les restes medievals i tarδοibèriques. La identificació d'aquestes estructures ja marca una fase ben diferenciada, tant pels materials que s'hi trobaran com per la factura dels murs, totalment diferents dels de la fase medieval. Són restes absolutament inèdites i no estan ni dibuixades ni excavades per Serra i Vilaró. Es tracta de recintes de planta rectangular que ocupen normalment una superfície d'uns 17m², deduïent-ne una funcionalitat domèstica. A cada recinte hi hem documentat diversos paviments de

Planta de la fase Castellvell I-II-III corresponent a una ocupació entre els segles VI -III aC.

Vista aèria d'un dels sectors on s'aprecien algunes de les fases del Castellvell (Fotografia feta amb multitorot per Jordi Segura i Manel Viladrich)

terra trepitjada amb les seves corresponents llars de foc associades. Aquestes no apareixen necessàriament centrades, de fet, es tracta de les típiques llars de foc quadrangulars amb preparació ceràmica o de còdols, que apareix o bé a la part central del recinte o bé adossada al mur de tanca perimetral d'aquest poblat antic. L'evidència d'aquesta fase es completa amb tres sitges ubicades cap a la part central del turó. Finalment, cal destacar el fet que podria tractar-se d'un nucli d'unes dimensions considerables, si en un futur es confirma que la continuació d'aquest mur perimetral dibuixat per en Mn. Serra Vilaró tot al llarg de la resta de la vora nord del turó correspon, com tot sembla indicar, a la mateixa estructura antiga que acabem de descriure. Sigui com sigui és molt rellevant la confirmació de l'existència d'un nucli amb estructura urbana i arquitectura en pedra, d'una certa entitat, sorgit en aquesta cronologia tan alta, amb molta probabilitat en un context preibèric (fenomen fins ara només ben documentat a les valls de l'Ebre i el Segre, essent inexistent a la major part de la costa catalana). Aquest patró d'assentament sembla estendre's més enllà del sector obert tant cap a orient com cap a occident, confirmant l'existència d'un hàbitat en bateria adossat a un mur de tanca que voreja com a mínim gran part de la part nord del turó.

Durant la campanya de 2012 es confirma l'existència d'una bassa central associada a aquest hàbitat. No es tracta de la bassa excavada per en Serra

i Vilaró sinó d'una bassa anterior delimitada per un mur ovalat i de grans dimensions, que posteriorment és seccionada per la bassa medieval i per part dels barris medievals. El sondeig de la bassa antiga aporta una cronologia d'amortització en els segles II- I aC i per tant podria ser que hagués estat construïda en època anterior, almenys dins del període ibèric ple, fet que es confirmarà amb l'avenç de la recerca arqueològica. La bassa ibèrica és relativament poc fonda perquè no es retalla el subsòl natural, que apareix a un metre de fondària, però és de dimensions força superiors a la bassa d'època medieval (en aquest cas sí que es trenca la roca per aconseguir fins a tres metres de fondària).

Les tres fases protohistòriques que ha estat possible detectar són les següents: una fase molt destruïda que pot correspondre a l'ocupació final d'aquests habitatges durant el període ibèric ple, entre els segles IV i III aC. (Castellvell III), fase que amb prou feines podem documentar per l'arrasament de la zona; una fase intermitja, del període ibèric antic, dels segles VI-V aC. (Castellvell II), amb restes de paviments i llars de foc; i una fase més antiga, la corresponent al període del primer ferro, que s'interpreta com la del moment fundacional, en què es construeixen tant la bateria d'habitatges com el mur de tanca, amb una cronologia provisional de segles VII-VI aC. (Castellvell I). En aquests nivells més antics tot el repertori ceràmic que s'ha documentat a hores d'ara està format

Vista aèria general del jaciment (fotografia feta amb multiritor per Jordi Segura i Manel Viladrich)

per ceràmica a mà, amb formes i decoracions pròpies de contextos de l'edat del ferro avançat. Ens trobem doncs amb l'ús continuat d'un espai d'hàbitat al llarg d'un període perllongat, amb una fase important i clara corresponent a un moment preibèric, i dues fases posteriors ibèriques, que reutilitzen d'alguna forma els habitatges preexistents però que es conserven pitjor a causa de l'arrasament del camp i l'afectació de les fases posteriors, romana republicana i medieval.

6. Conclusions

Després d'aquestes primeres campanyes d'excavació la primera conclusió és que encara està per veure si tots els camins portaven al Castellvell, donada l'escassetat del registre arqueològic corresponent a la fase de l'ibèric ple, és a dir, del moment en què al Solsonès trobem assentaments especialitzats relacionats amb l'agricultura com Sant Esteve d'Olius i Sant Miquel de Sorba. El nucli vertebrador d'aquest territori en època ibèrica plena, el paper de capitalitat que sembla que havia de tenir el Castellvell, de moment resta per confirmar-se. Les restes corresponents als segles IV i III aC reutilitzen construccions anteriors (muralles i habitatges) i no semblen documentar-se

remodelacions urbanístiques importants que ajudin a valorar l'entitat del nucli del Castellvell en aquest moment. S'ha de dir que la destrucció per acció dels conreus i per l'ocupació medieval pot haver afectat la impressió que de moment es té d'aquesta fase. L'avenç de les excavacions pot fer variar aquesta percepció, però de moment s'ha de posar un interrogant a la hipòtesi que el Castellvell fos el nucli ibèric més rellevant de la zona durant els segles IV-III aC.

La reexcavació del Castellvell, tot i que és encara prou incipient, ha resultat certament positiva. Les dades de Serra i Vilaró, sense desmerèixer la importància dels seus treballs al 1920, han quedat força superades per l'excavació moderna. La identificació de noves fases, com la moderna, la medieval i la preibèrica, justifiquen sobradament la necessitat de reexcavar els jaciments antics i justifiquen també els actuals treballs arqueològics al jaciment de Sant Miquel de Sorba, per part de l'equip que signa aquest treball. Els problemes de finançament de l'època, la recerca del classicisme auspiciada pel Noucentisme i les limitacions de l'arqueologia de principis de segle van permetre treure a la llum un poblat inèdit a l'interior de Catalunya, van permetre apuntar la

importància d'una iberització antiga al Solsonès, però tanmateix van limitar en gran mesura unes dades que avui dia quedaran completades.

La importància de les noves estructures d'època medieval obligarà a estudiar aquest nucli medieval d'Olius i posar-lo en relació amb el poblament medieval de Solsona. La feina arxivística i la participació de medievalistes ajudarà a contextualitzar unes restes que no semblen pas senzilles sinó més aviat corresponents a edificacions complexes o a instal·lacions temporals d'algun tipus que després no perduren ni perviuen en època baix medieval. El conjunt medieval del mateix Castellvell caldrà posar-lo en relació amb les noves restes, també la torre medieval del promontori est i l'església de Sant Miquel a la falda del turó.

La novetat més transcendent en relació a l'ocupació antiga del Castellvell ha estat, sens dubte, la identificació d'un hàbitat preibèric prou ben conservat, sense paral·lels a la comarca, que passa a ser el testimoni més antic conegut de poblament concentrat a la zona. Les restes del primer ferro del Castellvell ens ajudaran a entendre tot el procés previ a la iberització de la comarca. Dins del període preibèric restes d'aquesta naturalesa, amb una arquitectura sòlida i evolucionada, de tipus protourbà, en el nord-est peninsular les trobem només a la zona de la vall de l'Ebre i a les terres de Ponent. En concret, en relació al Castellvell els paral·lels més propers poden arrancar del bronze final a la zona baixa dels rius Cinca i Segre, amb jaciments com Genó, Carretelà (González et alii 1983), Paretetes i la Colomina (Junyent/Lafuente/López 1994, 75-76). En aquestes cronologies del bronze final i el primer ferro és quan es constaten per primer cop petits poblats construïts amb pedra i terra, un urbanisme incipient, plantes més o menys regulars articulades a partir de carrers, places i basses centrals. Per primer cop es delimiten unitats domèstiques ben clares en espais de concepció rectangular i percep una concepció global preconcebuda de les necessitats comunitàries (Francesc, Pons 1998, 31-46). Aquest urbanisme no apareixerà a altres zones de Catalunya fins a la plena iberització, a partir de mitjans del segle VI aC.

Restes de cronologia semblant també van ser documentades per en Serra i Vilaró a la comarca. Aquest realitzà encara a Solsona una darrera intervenció el 1925 quan ja estava instal·lat a Tarragona. Va excavar

un camp de sitges a la Guingueta, a tres quilòmetres de Solsona, treball publicat a *Excavaciones en Solsona, Madrid 1926*. Es tracta de l'extrem d'un serrat avui dia desaparegut per l'acció d'una bòvila on Serra i Vilaró va excavar 19 sitges. Es recupera exclusivament material fet a mà, amb mostres de gerres de vora exvasada i cordó al dessota, vasos carenats amb nansa i decoració acanalada. La datació que es fa d'aquest jaciment és, amb moltes reserves, del segle VII aC (Sánchez 1989, 268-269). Molt a prop del Castellvell Serra i Vilaró va excavar la cova de Sant Bartomeu, documentada en època medieval com a Mons Lacetanus. Aquí hi va trobar també diverses sitges i un fons de cabana amb un conjunt de materials datables del segle VI aC., entre ceràmica a torn i peces de tradició hallstàtica.

En definitiva, de les tres fases del Castellvell identificades per en Serra i Vilaró, un context fundacional datable a finals del VII aC, amb terrissa majoritàriament feta a mà i unes poques ceràmiques a torn de filiació fenícia, una altra d'època ibèrica plena i una tercera de republicana o tardoibèrica, podem dir que es confirmen les tres, encara que amb afegits i matisos. El valor de Serra i Vilaró és haver intuït, a partir dels materials ceràmics, una continuïtat d'hàbitat des del bronze final fins a època republicana. La zona d'on Serra i Vilaró extreu els materials més antics correspon als àmbits assenyalats amb les lletres D i E que se situen a una zona propera a la bassa i allunyada de la bateria de cases i mur de tanca de la fase antiga que hem documentat en les campanyes del CEL Són aquelles construccions que Serra i Vilaró defineix com "paredes con piedras en bruto y colocadas la una sobre la otra sin la menor simetría".

En darrer terme, Serra i Vilaró descriu una estructura "como la pared I-J, hechas con admirable maestría, siendo labradas a pico ambas caras exteriores de la pared. En algunas piedras hemos podido observar el hueco para la cuña con que las arrancarían de la cantera", que hem pogut comprovar que resulta ser un marge de pagès en lloc d'una muralla. En canvi quan parla de pedres "marcadas en el plano con dos gruesas lineas" es tracta de parets "colocadas con bastante regularidad y algunas retocadas con un instrumento que se parecería a nuestra escoda", Serra i Vilaró està parlant, sense saber-ho, dels murs medievals del Castellvell.

Validesa dins la memòria de Serra i Vilaró té també la descripció de l'excavació dels recintes D i E, encara no reexcavats per l'actual equip. Aquí distingeix dues capes. Una d'antiga, més gruixuda, amb ceràmica majoritàriament a mà, basta, decorada amb impressions digitals sobre tires aplicades o amb impressions o incisions produïdes amb punxó o altres instruments. En aquesta capa també identifica vasos decorats amb els solcs típics de la decoració hallstàtica o ceràmica acanalada. La capa superior, més prima, presenta ceràmica ibèrica a torn, i importacions campanianes i hel·lenístiques. És aquesta la mateixa seqüència que encara avui trobem en els recintes que s'adossen al mur de tanca. Unes fases encara ibèriques molt residuals (o mal conservades) i una potent fase antiga preibèrica, amb predomini exclusiu de la ceràmica a mà. Aquests dos horitzons, ni que sigui només a partir dels materials, els va saber veure de manera encertada en Joan Serra i Vilaró.

Si tots els camins porten al Castellvell, encara no ho sabem. Però sí que és cert que és del tot necessari continuar la recerca en aquest important jaciment, tal com mostra la gran quantitat de noves dades que aporten les noves excavacions. La sorpresa de trobar un hàbitat tan antic com el que surt al Castellvell, preibèric, donarà una nova dimensió a l'arqueologia protohistòrica de la comarca i ajudarà a explicar el procés d'iberització de la zona. Les fases plenament ibèriques del Castellvell es confirmen i també la continuïtat d'hàbitat durant molts segles. Només futures campanyes permetran aclarir la naturalesa i importància de cadascuna de les fases del Castellvell.

BIBLIOGRAFIA

- ASENSIO, D., BELARTE, C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 2000, "Las cerámicas fenicias y de tipo fenicio del yacimiento del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Tarragona)". A: *IV Congreso de Estudios Fenicios y Púnicos*, Cadis, 1995, 1733-1745.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J. i POU, J., 2001, "Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)". A: *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Monografies d'Ullastret 2: 183-202.
- AUTORS DIVERSOS., 1994, *Revelar el passat: homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona-Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Tarragona.
- CALDERER, J., TARRATS, F., TRULLÉN, J. M., 1994, "Museòleg". A: *1994 Revelar el passat: homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona-Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Tarragona, 20-31.
- CASTANY, J., CURA, M., 1994, DD. AA. 1994, Pre-historiador i protohistoriador. A: *Revelar el passat: homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona-Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Tarragona, 32-41.
- CASTANY, J., 1992, *El Collet de Brins d'Ardevol: un habitat del calcolític a l'aire lliure (Pinós, Solsonès)* (en col.laboració). Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural. Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 46 pp.
- CASTANY, J., 1994, *La cambra pirenenca de Santes Masses: un sepulcre col.lectiu del bronza antic* (en col.laboració). Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural. Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 43 pp.
- CASTANY, J., 1995, *Les coves prehistòriques de les Grioterres (Vilanova de Sau, Osona)*. Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs, 151 pp.
- CASTANY, J., 2000, "La Balma de l'Oliva (Pinós, el Solsonès)". A: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000: Lleida, 30 de novembre, 1 i 2 de desembre del 2000*, 107-118.
- CASTANY, J., 2000, "Les Portes (Lladurs, el Solsonès)". A: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000: Lleida, 30 de novembre, 1 i 2 de desembre del 2000*, 119-136.
- CASTANY, J., 2009, *Els megàlits neolítics de "Solsonià"*, Univesitat de Lleida. Tesi doctoral inèdita.
- CURA, M. i FERRAN, A. M., 1969, "El poblado preromano de El Cogulló (Sallent, Barcelona)". A: *Pyrenae*, 5, 115-129.
- CURA, M., 1973, "El poblament preromà en les comarques centrals de Catalunya". A: *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 113-120, 55-67.
- CURA, M., 1976, "Contribució a l'estudi de les poblacions pre-romanes de l'interior de Catalunya". A: *2n. Col·loqui Internacional de Puigcerdà*, 177-188.
- CURA, M.; ROVIRA, J., 1976, "Consideracions sobre el poblament del Bronze Final de Merlés (St.Pau de Pinos, Barcelona)". A: *Cypsela*, 1.
- CURA, M., 1977, "Aportaciones al conocimiento del proceso de iberización en el interior de Catalunya". A: *Symposi Internacional sobre els orígens del món ibèric. Ampurias*, 38-40, 331-343.
- CURA, M. i FERRAN, A. M., 1977, "El poblament preromà de la Costa de la Vila (Santpedor, comarca del Bages)". A: *Pyrenae*, 13, 181-192.
- CURA, M., SANMARTÍ, E., 1981, "Sobre els orígens de la ciutat de Manresa. Les ceràmiques gregues de Puig Cardener". A: *Faventia* 3 (1), Barcelona, 115-133.
- CURA, M. i SÁNCHEZ, E., 1987, "Un poble preromà mal conegut, els bergusi o bergistans de l'interior de Catalunya. Estat actual de la qüestió històrica i arqueològica". A: *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*. Granollers.
- CURA, M. i SÁNCHEZ, E., 1992, "Excavació al jaciment ibero-romà de Can Ramon (Santpedor, Bages)". A: *Arqueologia i Patrimoni a la Catalunya interior: últimes investigacions. Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8: 123-145.
- CURA MORERA, M. 2002, "A propòsit dels poblaments preromans de la comarca del Solsonès: una autorevisió crítica i noves propostes teòriques". A: *Oppidum, revista cultural del Solsonès*, 2, 7-13
- FRANCÈS J., PONS, E. 1998, "L'habitat del bronze final i de la primera edat del ferro a la Catalunya litoral i prelitoral". A: *Cypsela* 12, 31-46.
- JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LOPEZ, J.B., 1994, "L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental" A: *Cota Zero* 10, Vic, 73-89.
- GONZÁLEZ, J. R., JUNYENT, E., MAYA, J.L., RODRÍGUEZ J.I., 1983, "Carretelà (Aitona, Segria)". A: *Arqueologia*, 82, Madrid, 173.

- GURT, J.M., 1993a, "Pla d'Abella, Navès" A: *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana, campanyes 1982-1989*, Barcelona, 217.
- GURT, J.M., 1993b, "La rectoria, Navès". A: *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana, campanyes 1982-1989*, Barcelona, 218.
- GURT, J.M., MIRET, M., XANDRI, J., 1987, "Dades sobre la romanització a la comarca del Solsonès (Lleida)". A: *Jornades Internacionals d'Arqueologia romana*. Granollers, 39-44.
- PRINCIPAL, J., RIGAU, D., 1993, "Un assentament rural romà al Solsonès: "La Casa Cremada" (Su)". A: *Ilerda «Humanitats»*, 50, 95-108
- RIU-BARRERA, E., 1994, "L'arqueologia a Lleida i a la Catalunya de ponent origen i evolució fins a la fi de la dictadura franquista". A: *Revista d'arqueologia de Ponent*, N° 4, 117-138.
- SANMARTÍ, E., 1976, "Breu aproximació a la ceràmica de vernís negre del poblat de Sant Miquel de Sorba". A: *Cypsela*, 1, 125-128.
- SANAHUJA. M. E., 1972, "Instrumental de hierro agrícola de la época ibero-romana en Cataluña". A: *Pyrennae*, núm . 7. Barcelona, 61-110.
- SÀNCHEZ, E., 1989, "Del bronze final a la primera edat del ferro a la Catalunya Central (assaig de periodització) (s.VIII-V a.C.)". A: *Espacio. Tiempo y Forma. S. I. Prehist. y Arqueol.*, t. 2, 249-280
- SÀNCHEZ, E. 1987, *El poblament pre-romà al Bages*. Caixa d'Estalvis de Manresa. Manresa.
- SÀNCHEZ, E. 1986-1989, "La iberització a la conca alta del Llobregat: Estat actual de la recerca". A: *Empúries*, vol. II, 282-291.
- SÀNCHEZ, E. 1991, "Distribució del poblament i control del territori a la conca alta del Llobregat en època ibèrica". A: *Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa, 1990)*, 321-324.
- SANMARTÍ, E. (1976). "Breu aproximació a la ceràmica de vernís negre del poblat de St. Miquel de Sorba". A: *Cypsela* 1, 125-128.
- SERRA I VILARÓ, J., 1915-1920, "Troballa prehistòrica a Merlès". A: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI. Barcelona.
- SERRA I VILARÓ, J., 1920, "Excavaciones en el poblado ibérico de Castellvell, Solsona". A: *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 27. Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J., 1921, "Poblado ibérico de Anseresa, Olius". A: *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 35, Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J., 1922, "Poblado ibérico de San Miquel de Sorba". A: *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 44, Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J., 1926, "Excavaciones en Solsona". A: *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 83. Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J., 1928, *Ceràmica de Marlès*. Musaeum Archaeologicum Dioecesanum. Solsona.
- TARRADELL, M. 1978a, "Un fortí romà a Tente-llatge (Navès, Solsonès)". A: *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 245-250
- TARRADELL 1978b, "Un fortí Roma a Tente-llatge (Navès, Solsona), Els pobles Pre-Romans del Pirineu". A: *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerda*, 245-50.